

Микола Галів, доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

АТРИБУЦІЯ ДЖЕРЕЛ В ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ (друга половина XIX – кінець XX ст.)

У статті представлено результати дослідження механізмів атрибуції джерел в історико-педагогічних студіях українських учених (друга половина XIX – кінець XX ст.). Методологія дослідження включає загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичні методи (історико-типологічний, історико-системний), механізми зовнішньої критики джерел. Наукова новизна статті полягає у тому, що огляд атрибутивних практик у контексті джерелознавчої критики, здійсненої українськими істориками педагогіки окресленого періоду, вперше представлено в сучасній історико-педагогічній науці.

Ключові слова: атрибуція джерел; джерелознавство; історія педагогіки; нарратив.

Літ. 16.

Mykola Haliv, Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor,
Professor of the History of Ukraine and Law Department,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

ATTRIBUTION OF SOURCES IN HISTORICAL AND PEDAGOGICAL STUDIES OF UKRAINIAN SCIENTISTS (second half of the XIXth – end of the XXth century)

The results of the study of mechanisms of attribution of sources in the historical and pedagogical studies of Ukrainian scientists (second half of the XIXth century – the end of the XXth century) are presented in this article. Research methodology includes general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical methods (historical-typological, historical-systemic), mechanisms of external criticism of sources. The scientific novelty of the article lies in the fact that the review of attributive practices in the context of source criticism carried out by Ukrainian historians of pedagogy in the specified period is presented for the first time in current historical-pedagogical science. The article states that in historical-pedagogical science, attribution of the source was carried out mainly in relation to sources of ancient origin, the author of which remained unknown, but the work was original and not borrowed. In general, the attributive practices of Ukrainian historians of pedagogy can be divided according to their effectiveness: high degree of reliability and approximate reliability. An example of attribution with a high degree of reliability is the establishment of the authorship of some works by teachers of the Kyiv Academy of the 18th century. (Mykola Petrov), handwritten “Methods” of 1827–1828 (Ivan Franko), letters of Khrystyna Alchevska 1850–1860s (Olexandr Mazurkevych), etc. Establishing the approximate author of historical and pedagogical sources was carried out, for example, by Mykola Lavrovskiy, Ivan Franko, Dmytro Bahaliy, Ivan Fylypchak, Bohdan Barvinskiy, Fedir Naumenko and other researchers of the history of education and pedagogical thought. The attribution of sources was based on a comparison with other sources, a detailed analysis of the linguistic characteristics of the written text, and the use of inductive and deductive logical constructions. Prospects for further research lie in the discovery of the mechanisms used by researchers in the history of pedagogy when studying the linguistic features of written historical sources.

Keywords: attribution of sources; source studies; history of pedagogy; narrative.

Постановка проблеми. Одним із важливих компонентів сцієнтизації українського історико-педагогічного нарративу від середини XIX ст. стало впровадження наукових джерелознавчих підходів, спрямованих на належну критику джерел інформації. Безумовно, цьому сприяли фахова освітня і наукова підготовка українських учених, які здобували університетську освіту, студіювали праці вітчизняних та зарубіжних колег, працювали з корпусами опублікованих і неопублікованих документів. Важливо й те, що певна частина авторів історико-педагогічних студій були професійними істориками та філологами (мово- і літературознавцями), а відтак впроваджували до праць з історії освіти та педагогічної думки напрацьовані

ними методи опрацювання джерел, серед яких помітне місце займає атрибуція писемних документів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Джерелознавча проблематика в рамках української історико-педагогічної науки є предметом наукових зацікавлень О. Адаменко, Л. Березівської, Н. Гупана, Л. Ваховського, О. Петренко, Н. Сейко, О. Сухомлинської та ін. Значну увагу цьому питанню приділено в монографіях М. Галіва [4], О. Черкасова [16]. Однак, на нашу думку, перед історико-педагогічною наукою залишається завдання проаналізувати методологічні механізми формування наукового знання (передовсім, джерельного) українськими дослідниками історії педагогіки упродовж тривалого часу: від середини XIX до кінця XX ст. Власне, у

цьому річчю актуальним завданням видається простежити приклади здійснення українськими істориками педагогіки такого механізму критики джерел, як атрибуція.

Мета статті – представити результати дослідження механізмів атрибуції джерел в історико-педагогічних студіях українських учених (друга половина XIX – кінець XIX ст.).

Виклад основного матеріалу. Під атрибуцією документа розуміють встановлення (уточнення) його авторства. Звісно, в історико-педагогічній науці проведення атрибуції джерела здійснювалося переважно щодо документів давнього походження, автор якого залишався невідомим, але твір був самостійним, а не запозиченим. Загалом атрибутивні практики вітчизняних істориків педагогіки можна поділити відповідно до їх результативності – високого ступеня достовірності і приблизні.

Прикладом атрибуції *високого ступеня достовірності* може слугувати здійснений київським професором Миколою Петровим аналіз джерел з історії Києво-Могилянської академії. Як історик літератури, він описував та публікував п'єси, драматичні твори, комедії, які постали в академії у першій половині XVIII ст. Зокрема, учений віднайшов невідомі тексти двох комедій, які, зрештою, надрукував у 1865 р., встановивши їх автора. На думку М. Петрова, ним був учитель піітики (поетики) Київської академії Митрофан Довгалевський. Відстоюючи своє твердження, він навів такі докази: по-перше, обидва комедійні твори записані в посібнику піітики, яку у 1736–1737 рр. викладав М. Довгалевський; по-друге, у цьому ж посібнику вміщені п'єси, котрі передували згаданим комедіям, а саме: “Комічна дія на Р[іздво] Хр[істове]” і “Властотворний образ”. Вони були написані, як зазначено наприкінці їхніх текстів, у 1736 і 1737 рр., тобто на той час, коли М. Довгалевський виконував функції учителя піітики. При цьому, як наголошував М. Петров, учителі піітики були зобов'язані, за тодішнім звичаєм, писати для учнів п'єси. Крім того, у першій п'єсі (“Комічна дія на Р[іздво] Хр[істове]”) зазначено й автора – саме М. Довгалевського, а в другій є вступ, який дуже схожий на вступ до першої п'єси. Схожі вступи до п'єс, як зауважив київський професор, “змушують припускати одного автора”, тобто їхню належність до творинь однієї й тієї ж особи. По-третє, комедії поміщені в “Піітиці” 1736–1737 рр. поряд із вказаними п'єсами “Комічна дія на Р[іздво] Хр[істове]” і “Властотворний образ” та мають з ними певний змістовий зв'язок (вертеп під час Різдва Христового, пасхальний час) тощо [13, 315–316]. Наведений приклад атрибуції джерела засвідчує належну кваліфікацію вченого як джерелознавця.

Інкони визначення достовірного автора джерела не потребували в учених великих зусиль. Так, для Івана Франка (1902) не складало труднощів іденти-

фікувати автора рукописної “Методики” (1827–1828 рр.), який підписався ініціалами “Н. Т.”, бо цей рукопис він отримав від В. Торбацького, котрий передав ще й “цілий жмут” інших рукописних матеріалів свого діда Миколи, підписаних або “Торба”, або “Торбацький” [15, 290]. Тож Іван Франко доволі просто визначив автора рукописного підручника “Методика”, яким був Микола Торбацький.

Високим ступенем достовірності, але все ж певною спірністю вирізнялася атрибуція джерела, здійснена академіком Олександром Мазуркевичем у групі досліджень, присвячених відомій педагогині Христині Алчевській (1958–1964 рр.). Як відомо, у травневому номері львівського журналу “Жите і слово” за 1895 р. Іван Франко опублікував цікавий лист до Олександра Герцена, датований 1859 р. і підписаний псевдонімом “Українка”. Коротку передмову до цієї публікації написав Михайло Драгоманов і подав лист мовою оригіналу (російською). Цей документ О. Мазуркевич надрукував у перекладі українською [8, 73–74; 7, 10–12]. Констатувавши, що в науці й досі не встановлено, хто ж ховався за псевдонімом “Українка” (не допомогли й видання творів О. Герцена, де цей лист надруковано), учений узявся встановити авторство джерела.

Передусім він звернув увагу на вік авторки листа – вона вказала на свої 18 років. О. Мазуркевич вказував, що в 1859 р. Х. Алчевській якраз було 18. Йому довелося вказати на помилку, яка закралася у низку довідкових видань про народження Х. Алчевської у 1843 р. Дослідник довів, що Х. Алчевська народилася 1841 р., при цьому зіслався на її щоденник та один із листів, де педагог вказувала свій вік (не дату народження, а власне кількість прожитих років, що, з огляду на відомі дати написання спогадів у щоденнику та листах, дає змогу вказати на 1841-й рік як рік її народження). Свою думку вчений підкріпив і спогадами педагога Е. Вахтерової, яка добре знала Х. Алчевську, писала про неї брошуру і вказала саме цей рік народження [8, 74–75].

Розуміючи, що вказівка на однаковий вік “Українки” та Х. Алчевської ще не є достатнім доказом для однозначної атрибуції, О. Мазуркевич взявся зіставляти зміст листа з творами педагога. При цьому наперед зазначив: “Зіставлення змісту листа з біографією та творами Алчевської остаточно переконують нас в її авторстві під псевдонімом “Українка”” [8, 75]. Він виокремив декілька цитат-думок з листа “Українки” до О. Герцена і знайшов певне суголосся у творах Х. Алчевської. Так, учений звернув увагу на думку з листа про те, що поміщики вважають працю, серце, розум і майно селян своєю власністю та розпоряджаються ними як своїми речами. Антикріпосницькі думки О. Мазуркевич знаходить і в щоденнику Х. Алчевської та у пізніших спогадах “Передумане і пережите”. Слова “Українки” про читання в дитинстві нею книг селянам він

зіставляє зі згадкою у щоденнику педагога, відповідно до якої Х. Алчевська в дитинстві читала жінкам, які працювали на кухні [8, 75–76]. Заявивши без вагань, що під іменем “Українки” писала О. Герцену молода Х. Алчевська, він зауважив: “Кожна деталь її спогадів про дитинство і юність нагадує нам зміст цього листа “Українки”, пройнята тим же духом, при повному співпадінні конкретних фактів” [8, 76].

Попри таку гучну заяву О. Мазуркевич все ж відмовився, за браком місця, розгорнути порівняльний текстологічний аналіз, обмежився лише публікацією текстів, бо “читачеві неважко буде самому порівняти, зіставити всю силу фактів, думок і навіть окремих висловів і, поєднавши це з уважним аналізом усєї педагогічної спадщини Алчевської, остаточно переконатися в правильності нашого висновку” [8, 76]. Як бачимо, замість самому доводити, О. Мазуркевич запропонував проаналізувати факти читачеві, але зробити це так, щоб переконатися в правильності власного висновку.

Надалі радянський учений опублікував низку листів Х. Алчевської до галицького політичного діяча та літератора Михайла Павлика на початку XX ст. Звісно, у них не йшлося про авторство листа до О. Герцена, але дослідник знову апелює до “духу документу”, тобто висловів, які демонструють світоглядні настанови Х. Алчевської і які ж начебто збігаються з життєвими поглядами “Українки”. Попри очевидну гіпотетичність такої аргументації, учений опублікував перекладений українською мовою автобіографічний лист Х. Алчевської до М. Павлика, в якому йдеться, що в юності вона була запальною і схильною захоплюватися [8, 78]. І хоч у цій автобіографії педагог ніде не згадала про свою кореспонденцію до О. Герцена, історик педагогіки О. Мазуркевич все ж не сумнівався в цьому.

Надалі він згадав про лист-відозву “До російських жінок” за підписом “Українка”, який опублікував О. Герцен в “Колоколі” у 1863 р. із приводу польського повстання. Також і цей лист учений безапеляційно визнав таким, що написаний Х. Алчевською. “Опублікований в “Колоколі” лист Х.Д. Алчевської має велике значення для характеристики її світогляду і громадської діяльності” [8, 78], – заявив О. Мазуркевич. Відзначимо, що з приводу авторства другого листа він наводив дедуктивні докази: 1) Х. Алчевська після відкриття школи в селі у 1862 р. виїжджала на три місяці за кордон і там могла передати лист до публікації в “Колоколі”; 2) педагог мала зв’язок з діячами польського визвольного руху (про що свідчила її донька Христя Алчевська), а відозва у герценівському журналі власне була спрямована на підтримку польського повстання [8, 79–80]. Звісно, дедуктивна гіпотеза не давала однозначної певності у висновках О. Мазуркевича, але значно їх підсилювала.

Через декілька років дослідник знову повернувся до питання авторства листа до О. Герцена. Йому вдалося отримати досі не опублікований щоденник Х. Алчевської за травень – жовтень 1860 р. та березень 1862 р. Назвавши це джерело найбільш переконливим документальним підтвердженням того, що автором зазначеного листа вісімнадцятирічної дівчини “Українки” до О. Герцена була саме Х. Алчевська, дослідник знову пише про “нескорений дух” та “полум’яне слово”, цитуючи, зокрема такі рядки (написані 14 березня 1862 р. якраз перед відкриттям Харківської недільної школи): “... Я бачила людей, що б’ють по цілих днях поклони, я бачила релігійних дам – деспотів родин, я бачила старих ласолюбців... і поруч, немов для контрасту, мені зустрічались люди, котрі не вірять ні в бога ні в загробне життя, люди правдиві, готові допомогти ближньому, які вмерли мучениками своїх переконань” [9, 46]. Як бачимо, О. Мазуркевич знову пішов тим самим шляхом: намагався довести авторство листа до О. Герцена вказівкою на непрямі докази, а саме на характер міркувань, “дух”, який виявляється з рядків щоденника і рядків листа: вони начебто тотожні, вказують на одного автора.

Подекуди його аргументація видається зовсім недоречною. Так, згадуючи про другий лист від “Українки” в “Колоколі” 1863 р. із приводу польського повстання, О. Мазуркевич зазначив, що ім’я О. Герцена згодом неодноразово траплялося в неопублікованих ще епістоляріях Х. Алчевської. Але при цьому говорить про листи педагога Бунякіна, надісланих їй з Нової Олександрії 15 і 14 серпня 1907 р. [9, 46]. Автора не засмутило те, що ім’я О. Герцена згадується в листах до Х. Алчевської, а не в написаних нею. Зрештою, навіть коли б Х. Алчевська писала про О. Герцена, особливо майже через 40 років після його смерті, то це не доводило б її авторства листа “Українки”.

Ще через два роки О. Мазуркевич звернувся вже до неопублікованих щоденників Х. Алчевської за 1859–1862 і 1877 рр. та деяких її листів. З них він нарешті дізнався, що педагог читала суворо забороненого в Росії “Іскандера” – Герцена, брала участь у діяльності таємно зв’язаних з О. Герценом “гуртків революційно-демократичної молоді”. Прочитавши відповідні зізнання Х. Алчевської, учений стверджував, що це “є ще одним і притому незаперечним доказом того, що автором знаменитого листа до Герцена за підписом “Українка”, як це доводилося ще в нашому дослідженні 1958 р., є видатний педагог – народний просвітитель Х. Алчевська” [10, 91]. Насправді у доказах автора немає “незаперечності”, натомість знову проявився дедуктивно-гіпотетичний силогізм: якщо Х. Алчевська захоплювалася О. Герценом, то, цілком можливо, написала і лист до нього й підписалася “Українка”. Власне на оте “можливо” учений вперто не звертав уваги.

Треба визнати, що аргументація О. Мазуркевича щодо авторства листа “Українки” все ж доволі серйозна. Недаремно Олександр Дзверін у рецензії на монографію О. Мазуркевича (1964) писав: вчений “досить переконливо довів”, що автором листа до О. Герцена 1859 р. та відозви 1863 р., які підписані зазначеним псевдонімом, треба вважати саме Х. Алчевську. Водночас зауважив, що “бажано було б знайти в процесі дальшого дослідження не тільки посередні, але й прямі докази” [5, 98]. Тож здійснена О. Мазуркевичем атрибутивна процедура вирізняється саме високим ступенем вірогідності, але не забезпечує стовідсоткову певність.

Прикладів *встановлення приблизного автора* можна наводити багато. Зокрема, у 1861 р. професор Харківського університету Микола Лавровський взявся атрибутивувати педагогічний твір, написаний невідомим на ім'я вихователем князя Петра Черкаського і вміщений в одному з рукописних збірників кінця XVII ст. При встановленні автора дослідник передусім звернув увагу на стиль мови джерела, прийоми схоластичної риторики: “Із запропонованого короткого огляду змісту передмови видно, що воно (джерело. – Авт.) виявляє собою всі прийоми тої книжної мудрості XVII століття, яка почала до нас швидко переходити із головного, відкритого для нас, її джерела, Київської Академії. Ці прийоми виявляються не тільки в загальній побудові передмови, але і в окремих місцях, інколи доволі турботливо прикрашених квітами схоластичної риторики” [6, 59]. За мовою документа М. Лавровський визначав автора як можливого вихідця з Київської Академії, наводив приклади риторичних зворотів, які прийшли в той час з України (що також вказує на знання дослідником мови давніх документів) [6, 59]. Навівши приклади з тексту таких “слів і зворотів”, учений знову зауважив, що зіставлення всіх цих аспектів може привести до висновку про південно-західне походження укладача передмови, просякнутого “Латинською освітою”, а можливо, і до висновку про безпосереднє запозичення, принаймні деяких місць із якихось готових, але тепер невідомих, західних джерел. Підтвердженням припущення про південно-західне походження чи освіти вихователя малолітнього князя Черкаського, на думку М. Лавровського, можуть слугувати також і взяті з міфології і “Західної історії” приклади, посилення на Амфросія, Платона, Аристотеля та інших філософів [6, 61].

На жаль, М. Лавровський не зробив жодних припущень щодо імені автора, визнаючи, що на цей час немає з цього приводу ніяких більш точних вказівок. Ученому була добре відома особистість Е. Славинецького, автора педагогічного твору “Тромадянство і навчання звичаїв дитячих”, тож він припустив, що саме ця праця або частини з неї могли бути тими втраченими трьома главами, до яких написана й

аналізована М. Лавровським передмова. Звісно, дослідник відкинув думку про Е. Славинецького як автора передмови, адже той помер 1675 р., за кілька років до написання твору [6, 62].

Приблизну атрибутивність зустрічаємо і в історико-педагогічних працях Івана Франка. Цікавим є зауваження І. Франка з приводу о. М. Щавінського, автора рукописного “Букваря” (1814–1815 рр.). Біла буква “ю” у цьому рукописі автор зобразив пастуха, що грає на сопілці. І. Франко припустив, що це зображення мало позначати слово “югас” (вівчар, пастух), яке, щоправда, було невідомим у Болохівцях на Дрогобиччині – селі, де душпастирював о. М. Щавінський. А тому І. Франко зробив висновок, що священник-автор букваря походив із Лемківщини або Турківського повіту, де власне вживається слово “югас” [15, 286–287]. Таким чином, учений завдяки своїм блискучим знанням діалектології вказав на приблизне місце народження автора історико-педагогічного джерела.

Іншим прикладом наближеної атрибуції джерела є визначення національної, соціальної приналежності автора. Для прикладу, Богдан Барвінський у 1926 р. опублікував написану на початку XIX ст. безіменну “Похвалу” вихованцям Віденського конвікту. На думку дослідника, автор цього твору був одним із вихованців конвікту, за національністю поляк або українець з польською ідентичністю (“gente Ruthenus, natione Polonus”), бо, давши перелік вихованців двох обрядів (римо- і греко-католицького) 1804–1819 рр., усіх назвав поляками [2, 422]. На переконання Б. Барвінського, українець-русин ніколи б греко-католиків не включив до списку “*tych Polskich Atletów*”, а тому це міг зробити тільки римокатолик (поляк), або греко-католик, який визнавав себе поляком.

Наближене авторство відомого українського педагогічного твору “О воспитанії чад”, полемічного трактату “Пересторога” та двох “Відповідей” Іпатію Потію від анонімного “Клірика” (початок XVII ст.) установив Федір Науменко (1963). Він звернув увагу на вислів “и так”, який часто зустрічається у “Відповідях”, приблизно 15 разів в “Пересторозі”, 5–6 разів в “Епістолі”. Дослідник відзначив, що цей вислів є характерним для гострополемічних творів Івана (Йова) Борецького. Водночас зауважив, що для цього українського мислителя було характерне вживання полонізмів, якими сповнені й “Пересторога”, “Епістоля” і навіть збірник “О виспитанії чад” [12, 69–70]. Однак такі аргументи не дають упевненості в належності зазначених творів І. Борецькому, бо полонізми і слова “и так” зустрічаються й в інших працях того часу.

Проведення атрибуції джерела вчені часто здійснювали за допомогою зіставлення з іншими документами про ту самою подію, явище, факт або ж з документами, автори яких відомі (і знаним був їх

почерк). Зокрема, Іван Филипчак (1935), зіставив документи з кількох шкіл Самбірщини XIX ст. За почерком і естетичним оформленням шкільних каталогів у с. Стрільбичі, які вів учитель Петро Буцаковський, дослідник з'ясував, що й каталоги зі шкіл Лінини, Білич, Бистриці також писав цей учитель. Вочевидь, до нього зверталися інші вчителі й він допомагав оформляти документи [14, 174]. Знаний літературознавець Михайло Возняк (1936) настільки добре знав почерк членів “Руської трійці” з їхніх праць, що міг установити, хто допомагав Маркіянові Шашкевичу переписувати його “Читанку” 1836 р. – це був Іван Вагилевич [3, 65]. Радянський дослідник І. Матюша (1957) стверджував, що статтю “Лист про домашніх учителів” написав Д. Фонвізін, оскільки вона “органічно зв’язана” з думками письменника про губернерів, висловленими в комедії “Недоросток” та інших творах [11, 75]. Учений не показав, у чому саме перегукувалися ці думки, не навів порівняльних цитат. Але тут бачимо встановлення авторства на основі суголосності ідей у творах відомого автора та неавторизованих творах.

Зіставлення джерел допомагало й виключати можливість гіпотетичного авторства. Для прикладу, Дмитро Багалій в публікації про професора Йогана Шада (професора Харківського університету початку XIX ст.) навів два документи: анонімну цензурну рецензію на праці Й. Шада і доноси на нього професора А. Дегурова. Зіставивши їх, він відкинув думку про А. Дегурова як автора анонімного відгуку [1, 183]. Критерієм для Д. Багалія у цьому випадку слугувала “не настільки значна” схожість змісту (викладених думок) і стилю (мови) обох документів. Таким чином, учений здійснив “негативну атрибуцію”: не встановив автора, але відкинув можливість належності документа найбільш вірогідному кандидатові на авторство.

Висновки. Отже, в історико-педагогічній науці проведення атрибуції джерела здійснювалося переважно щодо джерел давнього походження, автор якого залишався невідомим, але твір був самостійним, а не запозиченим. Загалом атрибутивні практики вітчизняних істориків педагогіки можна поділити відповідно до їх результативності – високого ступеня достовірності і приблизні. Прикладом атрибуції високого ступеня достовірності є встановлення авторства деяких праць викладачів Київської академії XVIII ст. (Микола Петров), рукописної “Методики” (1827–1828) (Іван Франко), листів Христини Алчевської 1850–1860-х рр. (Олександр Мазуркевич) тощо. Встановлення приблизного автора історико-педагогічних джерел здійснили, наприклад, Микола Лавровський, Іван Франко, Дмитро Багалій, Іван Филипчак, Богдан Барвінський, Федір Науменко й інші дослідники історії освіти та педагогічної думки. Атрибуція джерел будувалася на основі зіставлення з іншими джерелами, детально-

му аналізі мовних особливостей писемного тексту (почерк, вказівки на вік, соціальне і національне походження автора, його освіту, релігійну приналежність, політико-ідеологічні візії й побутові практики), використання індуктивних і дедуктивних логічних конструкцій. Перспективи подальших досліджень полягають у виявленні механізмів, які задіювали дослідники історії педагогіки при вивченні мовних особливостей писемних історичних джерел.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалей Д.И. Удаление профессора Шада из Харьковского университета. *Багалей Д.И. Очерки из русской истории. Т. 1. Статьи по истории просвещения.* Харьков: Типография “Печатное Дело”, 1911. С. 155–301.
2. Барвінський Б. Безіменна “Похвала” питомцям віденського “ц.к. Конвікту” в рр. 1804–1819. *Записки Чина Св. Василя Великого.* Жовква, 1926. Т. II. С. 421–424.
3. Возняк М. Століття “Читанки” Маркіяна Шашкевича. *Шлях виховання й навчання.* 1936. Кн. 2. С. 65–76.
4. Галів М. Український історико-педагогічний наратив (середина XIX – кінець XX століття): епістемологічні засади. Дрогобич: РВ ДДПУ ім. І. Франка, 2018. 614 с.
5. Дзевєрін О.Г. [рецензія] Життя для освіти народу. *Радянська школа.* 1964. № 5. С. 98–99.
6. Лавровський Н.А. Памятники старинного русского воспитания. *Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете.* 1861. Кн. 3. Ч. III. С. 1–71.
7. Мазуркевич О.Р. Визначні українські педагоги – народні просвітителі. Х.Д. Алчевська та її сподвижники. Київ: Товариство “Знання” УРСР, 1963. 79 с.
8. Мазуркевич О.Р. До оцінки педагогічної діяльності і творчої спадщини Х.Д. Алчевської. *Радянська школа.* 1958. № 3. С. 72–88; № 4. С. 68–80.
9. Мазуркевич О.Р. Патріотичний вклад у справу народної освіти і педагогічної науки (3 нових досліджень неопублікованої спадщини). *Радянська школа.* 1962. № 5. С. 45–52.
10. Мазуркевич О.Р. Т.Г. Шевченко в Харківській недільній школі. *Радянська школа.* 1964. № 1. С. 88–96.
11. Матюша І.К. Педагогічні погляди Д.І. Фонвізіна. *Радянська школа.* 1957. № 10. С. 74–79.
12. Науменко Ф.І. Педагог-гуманіст і просвітитель І.М. Борецький (лекції з історії педагогіки для студентів університету). Львів: ЛДУ ім. І. Франка, 1963. 116 с.
13. Петров Н. Мистерии и комедии учителя пштыки в Киевской академии иеромонаха Митрофана Довгалевского (1736–37 г.). *Труды Киевской духовной академии.* 1865. № 2. С. 311–331.
14. Филипчак І. Школа в Стрільбичах (Самбірський повіт). Історичний нарис. *Шлях виховання й навчання.* 1935. Кн. 3. С. 153–178; Кн. 4. С. 241–252.
15. Франко І. Три рукописні підручники руські з літ 1806, 1815, 1829. *Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку.* Львів: Накл. НТШ, 1902. С. 277–304.
16. Черкасов О.В. Формування теоретико-концептуальних основ дослідження історії освіти в Україні у другій половині XIX – на початку XX століть: джерелознавчий аспект. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2006. 136 с.

REFERENCES

1. Bagaley, D.I. (1911). Udalenie professora Shada iz Khar'kovskago universiteta [Professor Shad's Exile from the Kharkiv University]. *Bagaley D.I. Essays from Russian History. Vol. 1. Articles on the History of Education*. Kharkov, pp. 155–301.
2. Barvinsky, B. (1926). Bezimenna "Pokhvala" pytomtsiam videnskoho "ts.k. Konviktu" v rr. 1804–1819 [Nameless "Pokhvala" to the Students of Vienna "Ts.K. Convict" in the years 1804–1819]. *The Notes of Order St. Vasyliy the Great*. Vol. II. P. 421–424. [in Ukrainian].
3. Vozniak, M. (1936). Stolittia "Chytanky" Markiiiana Shashkevycha [One Hundred Years of Markian Shashkevich's "Chytanka"]. *The Way of Education and Training*. No. 2. pp. 65–76. [in Ukrainian].
4. Haliv, M. (2018). Ukrainnyi istoriko-pedahohichniy naratyv (seredyna XIX – kinets XX stolittia): epistemolohichni zasady [Ukrainian Historical and Pedagogical Narrative (mid XIX – late XX century): Epistemological Principles]. *Drohobych*, 614 p. [in Ukrainian].
5. Dzeverin, O.H. (1964). [review]. Zhyttia dlia osvity narodu [Life for Education of the People]. *Soviet school*. No. 5. pp. 98–99. [in Ukrainian].
6. Lavrovsky, N.A. (1861). Pamiatnyky starynnaho ruskaho vospytanyia [Monuments of the Old Rus' Education]. *Infulary in the Imperial Society of History and Antiquities at Moscow University*. Vol. 3 (III). pp. 1–71.
7. Mazurkevych, O.R. (1963). Vyznachni ukraini pedahohy – narodni prosvityteli. Kh.D. Alchevska ta yii spodyvzhnyky [The Prominent Ukrainian Pedagogues – C.D. Alchevska and its Associates as Educators of the People]. Kyiv: Knowledge Society of the USSR, 1963. 79 p. [in Ukrainian].
8. Mazurkevych, O.R. (1958). Do otsinky pedahohichnoi diialnosti i tvorchoi spadshchyny Kh.D. Alchevskoi [To Assess the Pedagogical Activity and Creative Heritage of C.D. Alchevska]. *Soviet school*. No. 3. pp. 72–88; No. 4. pp. 68–80. [in Ukrainian].
9. Mazurkevych, O.R. (1962). Patriotychnyi vklad u spravu narodnoi osvity i pedahohichnoi nauky (Z novykh doslidzen neopublikovanoi spadshchyny) [Patriotic Contribution to the Cause of Public Education and Pedagogical Science (From New Studies of Unpublished Heritage)]. *Soviet school*. No. 5. pp. 45–52. [in Ukrainian].
10. Mazurkevych, O.R. (1964). T.H. Shevchenko v Khar'kovskii nedilnii shkoli [T.H. Shevchenko at the Kharkiv Sunday School]. *Soviet school*. No. 1. pp. 88–96. [in Ukrainian].
11. Matiusha, I.K. (1957). Pedahohichni pohliady D.I. Fonvizina [The D.I. Fonvizin's Pedagogical Views]. *Soviet school*. No. 10. pp. 74–79. [in Ukrainian].
12. Naumenko, F.I. (1963). Pedahoh-humanist i prosvitytel I.M. Boretskyi (lektsii z istorii pedahohiky dlia studentiv universytetu) [Humanist Teacher and Enlightener I.M. Boretsky (Lectures on the History of Pedagogy for Students of the University)]. Lviv, 116 p. [in Ukrainian].
13. Petrov, N. (1865). Misterii i komedii uchitelia piitiki v Kievskoi akademii ieromonakha Mitrofana Dovgalevskago (1736–37 h.) [Musters and Comedies of Hyromonakh Mytrofan Dovgalevsky, the Kiev Academy Teacher of Poetics (1736–37)]. *The Works of the Kyiv Theological Academy*. No. 2. pp. 311–331.
14. Fylypchak, I. (1935). Shkola v Strilbychakh (Sambirskiy povit). Istorychni narys [School in Strilbychi (Sambir County). Historical Essay]. *The Way of Education and Training*. No. 3. pp. 153–178; No. 4. pp. 241–252. [in Ukrainian].
15. Franko, I. (1902). Try rukopysni pidruchnyky ruski z lit 1806, 1815, 1829 [Three Ruthenian Handwritten Textbooks 1806, 1815, 1829]. *Materials to the Galician Rus' Cultural History of the XVIII and XIX century*. Lviv, pp. 277–304. [in Ukrainian].
16. Cherkasov, O.V. (2006). Formuvannia teoretyko-kontseptualnykh osnov doslidzhennia istorii osvity v Ukraini u druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolit: dzhereloznavchyi aspekt [Formation of Theoretical and Conceptual Foundations of the Study of the History of Education in Ukraine in the Second Half of the XIXth and Early XXth Centuries: Source Aspect]. Kyiv, 136 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 24.01.2023

“В біді твоїй рідніша ти мені; тобі несучи сили всі, що маю; і працю твою, і мої пісні на вівтар твій побожно я складаю.”

Володимир Самійленко
український поет

“Ми навчилися бути щасливими в роботі, у творчості, у перемозі, у боротьбі”.

Антон Макаренко
український педагог

“Духовний розвиток, духовне виховання людини зокрема і народу взагалі здійснюється не лише школою, а кількома великими вихователями: природою, життям, наукою і релігією”.

Костянтин Ушинський
український педагог

“Бачити істину можливо лише серцем; сутність – це те, що невидимо для очей”.

Антуан де Сент-Екзюпері
французький письменник

